

Landsheerlijke venen: het cope-ontginningslandschap

J.A.J. VERVLOET

De ontginning van de venen van West- en Noord-Nederland, tussen circa 950 en 1300, was één van de meest indringende gebeurtenissen in de geschiedenis van ons land. Het enorme netwerk van dijken, sloten en weteringen dat ten koste van geweldige inspanningen door onze voorouders in het veen werd aangelegd, mag worden aangemerkt als één kolossaal monument met een betekenis vergelijkbaar met de meest belangrijke bouwwerken en fenomenen ter wereld. De cope-ontginningen, tot stand gebracht op plaatsen die in cultuurtechnische zin zéér complex waren, vormen daarbinnen nog een aparte excellente categorie. In dit zeer bijzondere cultuurlandschap dreigen verstedelijking, wegeaanleg en natuurontwikkeling de komende jaren in alle hevigheid toe te slaan. Zal het lukken om met gericht beleid althans een gedeelte van dit ontginningstype in zijn samenhang voor het nageslacht te bewaren?

GEOLOGISCH-BODEMKUNDIGE CONTEXT

Tussen de strandwallen langs de kust en de hogere zandgronden van Midden- en Zuid-Nederland ligt een uitgebreide laagte, die in de loop van het Holoceen is opgevuld met materiaal dat door de rivieren werd aangevoerd en door veen, het zogenaamde Hollandveen. Het veengebied bedekte in het zuiden grote delen van de Vlaamse kustvlakte en liep via Holland, Utrecht, Friesland en Groningen door tot in het Noordduitse kustgebied; een wildernis met een voor ons haast onvoorstelbare omvang!

De samenstelling van het veen in dat onmetelijke moeras vertoonde verschillen, afhankelijk van de ligging van het veen ten opzichte van zee, rivieren en ondergrond. Waar zelden of nooit zee- of rivierwater in het veen binnendrong of waar het veen buiten bereik bleef van kwelwater uit de ondergrond groeide voedselarm (oligotroof) veen dat, naar het belangrijkste veenvormende plantje in dit milieu, wel wordt aangeduid als veenmosveen. Waar oppervlaktewater of kwelwater mineralen aanvoerde ontstond een voedselrijk of eutroof veen. Daartussen bevindt zich nog mesotroof veen.

De oligotrofe venen vormden de kernen van het veengebied. We vonden ze op enige afstand van rivieren en zee, en tegen de hogere randen van het zandgebied (figuur 1). Een bijzonderheid van de oligotrofe venen is dat ze onafhan-

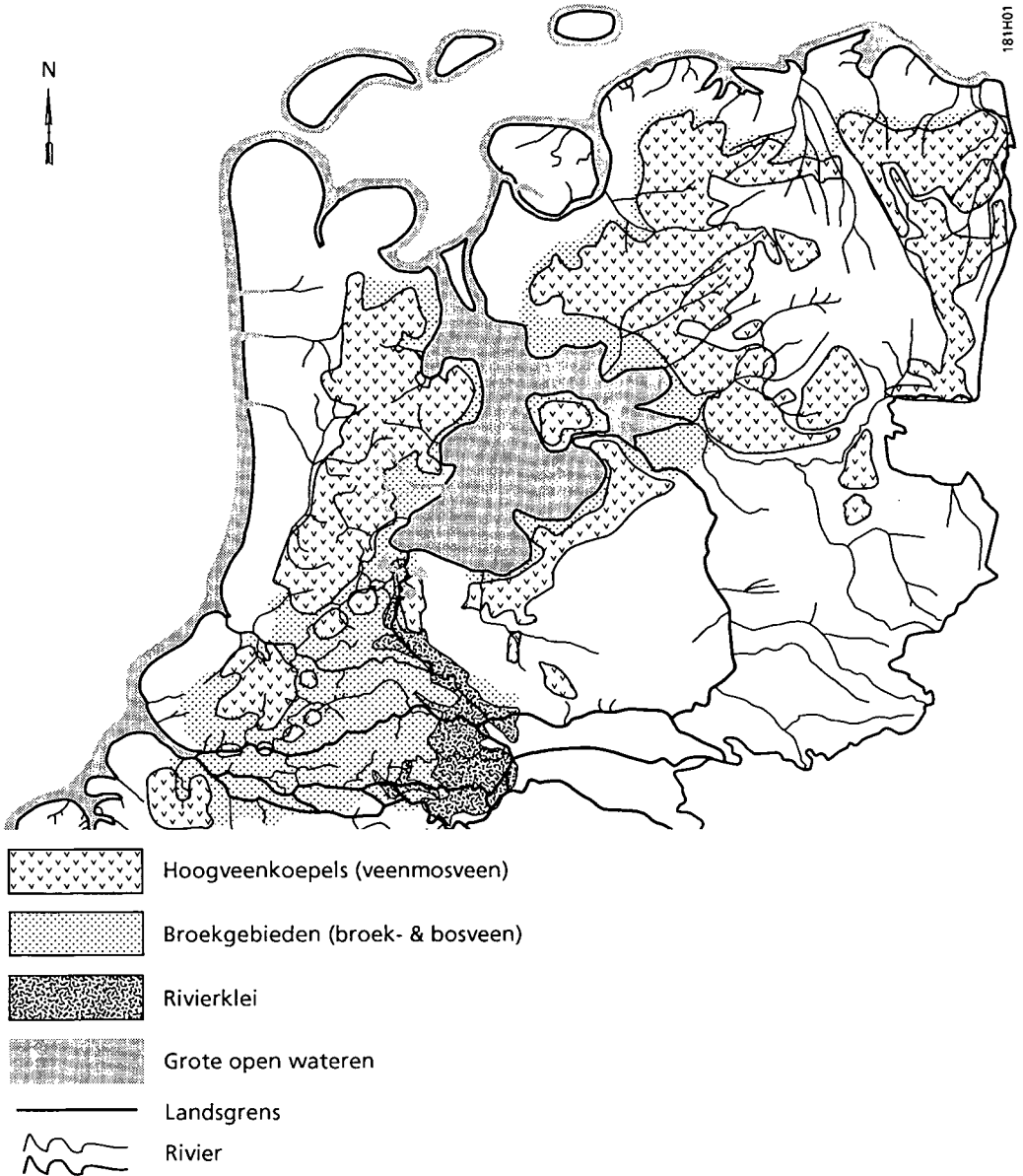
kelijk van de aanvoer van mineralen doorgroeien. Het maakt het ontstaan mogelijk van hoger gelegen veenmoskoepels of veenkussens die soms 3,5 meter boven het omringende eutrofe veen uitsteken. We noemen dit veen daarom ook wel hoogveen. De eutrofe en mesotrofe venen, die regelmatig dan wel incidenteel overstromen, worden tot het laagveen gerekend (Pons, 1992).

Bekijken we de verbreiding van de verschillende veentypen dan zien we dat in Holland en Utrecht het hoogveen als een hogere rug van noord naar zuid door het veengebied liep. Van hieruit ontsprongen kleine veenstroompjes die in alle richtingen uitwaaierden (Pons, 1992).

Op een aantal plaatsen braken de grote rivieren door deze hoger gelegen veengordel heen. Bij hoge rivierstanden moet de aanwezigheid van deze reeks min of meer aan elkaar gekoppelde veenkoepels de afvoer van de rivieren naar het westen hebben bemoeilijkt. Inderdaad treffen we aan de oostzijde van de veenkoepels een brede zone aan waar rivierklei op het veen is afgezet en waar dikke lagen eutroof bosveen voorkomen.

OUDSTE BEWONING

Behalve voor kleine groepen vissers en jagers (Blok, 1959) moeten de moerasgebieden ongezonder en weinig aantrekkelijk voor menselijke bewoning zijn geweest. Alleen wanneer verdro-

1. De landschappelijke ligging van veentypen in West- en Noord-Nederland, circa 800 A.D.

ging leidde tot verstoringen in het ecosysteem werd het veen beter toegankelijk en beter bewerkbaar en kreeg landbouw een kans. Een dergelijke verdroging is denkbaar bij het droger worden van het klimaat: als er te weinig water valt verdrogen de veenmosplantjes en stagneert de groei van de veenmoskussens. Er kan ook sprake zijn van een verminderde aanvoer van rivierwater waardoor minder overstromingen plaatsvinden.

Verdroging van het veenoppervlak vond echter ook plaats door een verbetering van de natuurlijke afwatering, bijvoorbeeld wanneer door een inbraak de zee dichterbij kwam te liggen en in een groter deel van het achterland de werking van eb en vloed werd gevoeld. Dit laatste moet vooral zijn opgetreden aan de westzijde van de Hollands-Utrechtse veenkoepels en aan de noordzijde van de Friese en Groningse randvenen.

Het is duidelijk dat de weinige mensen in deze moerassige omgeving bij voortduring op zoek waren naar terreinen die droog genoeg lagen om er permanente nederzettingen te stichten en landbouw te bedrijven. We mogen aannemen dat de hoogste delen van de oeverwallen langs de grote rivieren het eerst in aanmerking kwamen. In de Vroege Middeleeuwen (500–1000 na Chr.), zal men zich tot bewoning van de oeverwallen hebben beperkt (Henderikx, 1987; TeBrake, 1985). Het achterliggende natte gebied liet zich niet bedwingen: bij hoog rivierwater overstroemde dit en het water bleef er lang staan.

Langdurige overstroming door rivierwater bleef waarschijnlijk achterwege waar rivierafzettingen direct aan de veenkoepels grensden. Daar traden voldoende hoogteverschillen op om het veenwater direct rivierwaarts af te doen stromen. Op het einde van de Vroege Middeleeuwen kunnen enkele drieste oeverwalbewoners op deze plekken hebben besloten tot een vergroting van hun landbouwareaal. Door sloten vanaf de oeverwal het veen in te graven kon het veen daar vrij eenvoudig op kunstmatige wijze worden ontwaterd.

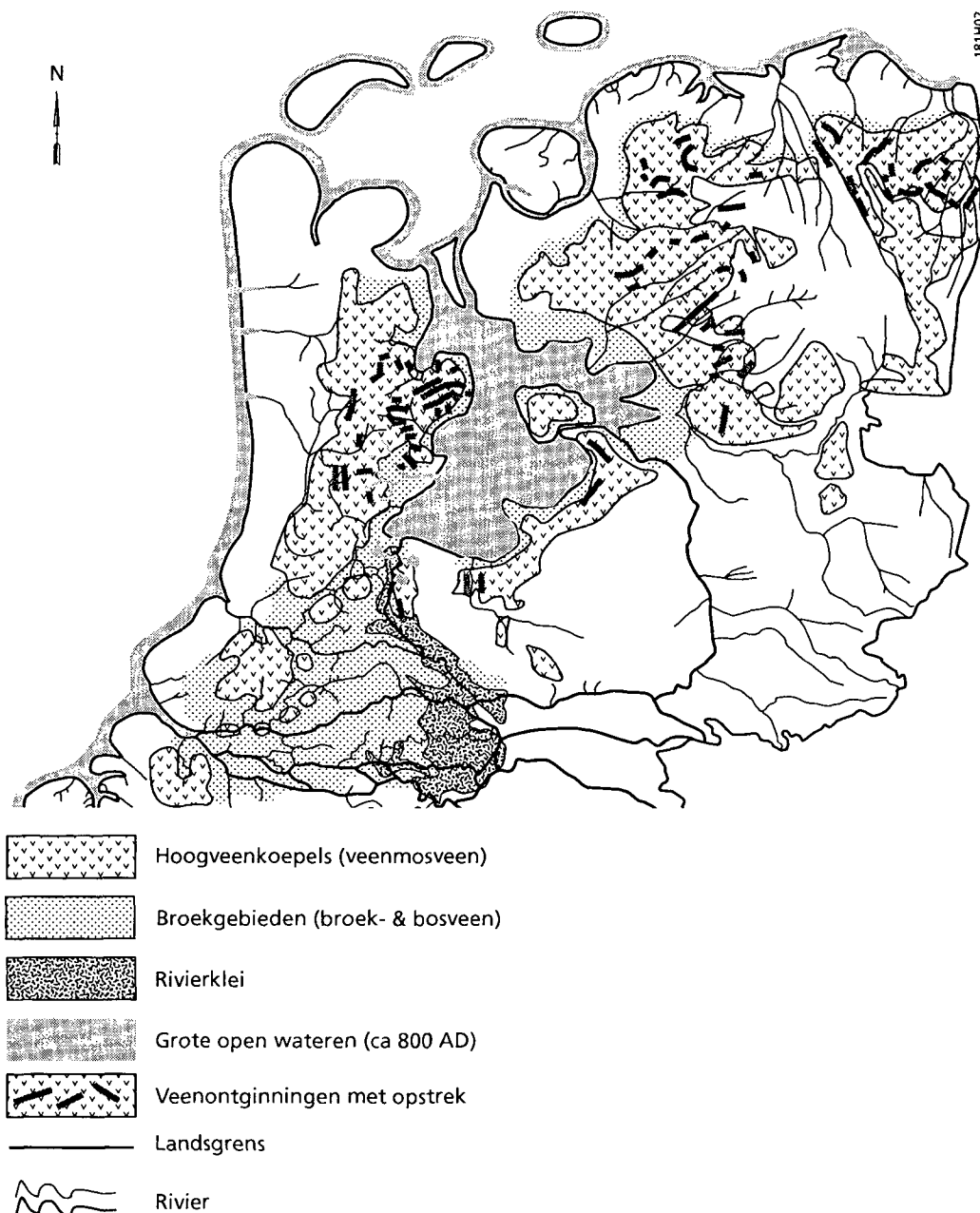
VEENONTGINNING MET OPSTREK

Omdat in het veen voldoende grond beschikbaar was kon men de percelen, begrensd door evenwijdig verlopende sloten, ongehinderd steeds verder in het moeras doortrekken (Van der Linden, 1982; Wassermann, 1985). Deze opstreckende verkaveling treft men aan op plaatsen waar rivieren door de noord-zuid verlopende veenmosbarrière heen braken. Hier was constant een goede afwatering van het overtollige veenwater op de rivier gewaarborgd!

Behalve op deze uitgelezen plaatsen deden zich ook kansen voor waar veenkoepels plaatselijk beter ontwaterd werden door inbraken van de zee. We zien in dat verband zich kolonisten vestigen op de flanken van veenkoepels aan de Maasmonding en in Noord-Holland langs het Almere. Verder aan de flanken van de uitgestrekte uit veenmos bestaande randvenen van Friesland en Groningen, een gebied waar de zee op het eind van de Vroege Middeleeuwen steeds verder terrein won. Bij de openlegging van deze goed ontwaterde veenkoepels en randvenen werd eveneens het principe van opstrek gehanteerd (figuur 2). Hier ontstonden kavels van vele kilometers lengte. Uitgaande van de beschikbare gegevens is een datering rond het midden van de 10^e eeuw aannemelijk (Ligtendag, 1995).

Als kraamkamer voor dit soort ontginning is gewezen op een, thans verdrongen, stuk veenland ten zuiden van Texel. Hier bezat de abdij Fulda in het begin van de 9^e eeuw een aantal nederzettingen met namen op *-more* of *-moer*. Van hieruit zou de techniek van het ontginnen van veen voor de landbouw zich in zuidelijke en oostelijke richting hebben verbreid (Ligtendag, 1995).

Dit is echter niet meer dan een wankel hypotheese. Noch over de aard, noch over de vorm van deze nederzettingen van de abdij is iets naders bekend. Het is goed voor te stellen dat deze, dicht bij de kust gelegen, nederzettingen geen agrarische veenontginningen waren maar zoutwinningscentra. Het winnen van zout

2. Verbreidingspatroon van veenontginningen met opstrek in West- en Noord-Nederland (naar Wassermann 1985) in samenhang met de bodemgesteldheid.

uit zouthoudend veen was al in de Vroege Middeleeuwen in Vlaanderen, Zeeland, Friesland en Groningen ingeburgerd (Amerijckx en Moormann, 1956; Griede, 1978; Marschalleck, 1973; Vervloet, 1972). Zout was in die tijd een kostbaar en gewild conserveringsmiddel. Op een afgelegen plek zoals deze loonde het Fulda waarschijnlijk méér om te investeren in zout dan in landbouwprodukten die ook dichterbij dat klooster konden worden voortgebracht!

Terugkomend op ons oorspronkelijke onderwerp, zien we dat vanaf 950 de veenontginning gestaag voortgang vindt. Voor een groeiende bevolking moet meer voedsel worden geproduceerd. Op goed ontwaterd veen blijkt dit uitstekend haalbaar. Op de strookvormige percelen lagen bedrijven met een gemengde bedrijfsvoering (De Boer, 1978); met veehouderij naast verbouw van rogge en haver. De vele duizenden nieuwe boerderijen die in die tijd in het veen gebouwd werden passen in het bredere kader van de Grote Ontginning, de expansie die tussen circa 1000 en 1300 in heel West-Europa samenging met uitbreiding van het landbouwareaal.

BROEKONTGINNING MET VASTE KAVEL- LENGTE EN HOEVEMATEN

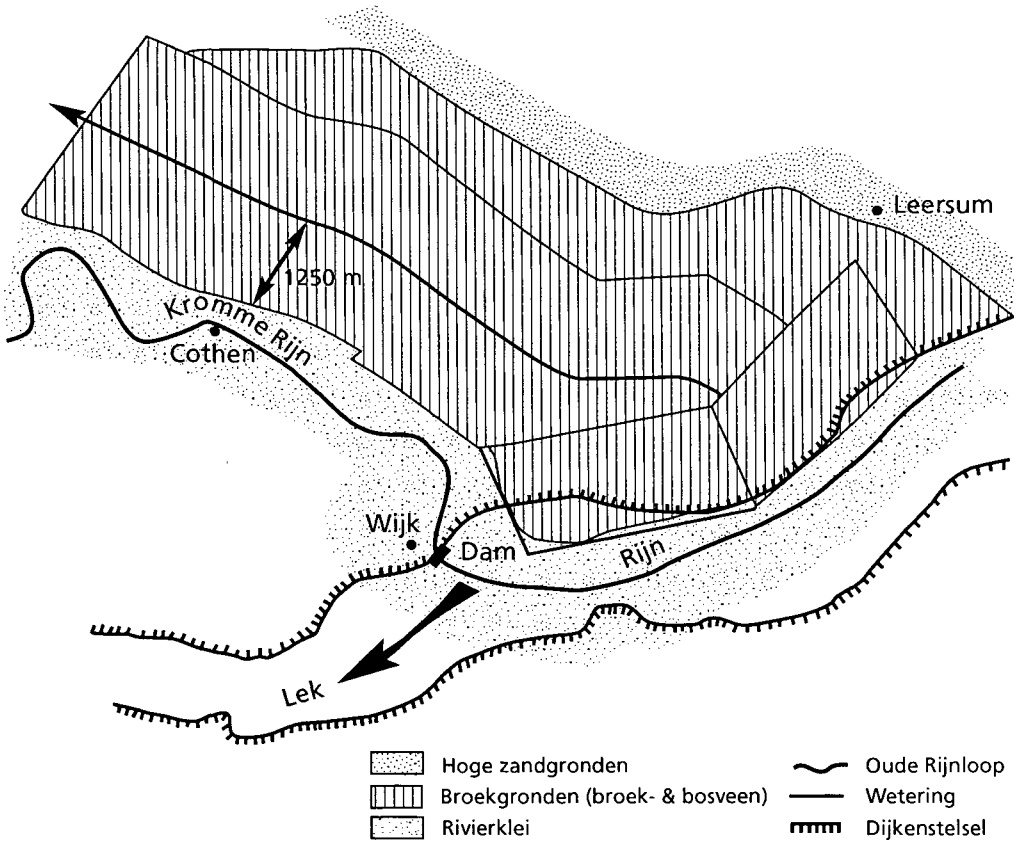
Hiervoor is reeds opgemerkt dat de openlegging van de veengebieden op de meest gunstige plekken begon. Minder gunstige gebieden bleven nog een tijdje woest liggen. Vooreerst waren dat de veenkoepels die buiten het bereik van de grote rivieren en van de zee bleven en daarom minder goed konden worden aangevat.

Moeilijk te ontginnen waren ook de uitgestrekte moerasbossen die ten oosten van de veenmosveengordel lagen en die bij hoge rivierstanden telkens onder water liepen. Door opstuwung van rivierwater ontstonden hier van tijd tot tijd grote watervlakten waarbij zware klei tot afzetting kwam. Een goede natuurlijke afwatering kende dit gebied niet, ingesloten als het lag tussen veenkoepels aan de noord en westzijde en hoge oeverwallen langs de rivieren.

Deze zone met moerasbos, die men ook wel aanduidde als de broeken of broeklanden, vormde voor de middeleeuwse veenontginners aanvankelijk een bijna onoverkoombaar probleem. Eerst nadat technische, juridische en organisatorische innovaties tot stand waren gebracht, kon men ook deze ongunstige gebieden met succes te lijf gaan.

Van groot belang was dat moest worden verhinderd dat de rivieren telkens opnieuw de broeken inundeerden. Dit realiseerde men door minder belangrijke rivierarmen af te sluiten zodat de afvoer van het water voortaan alleen door de hoofdstromen plaats vond. Belangrijk in dit verband is bijvoorbeeld de aanleg van een dam in de Oude Rijn ter hoogte van Wijk bij Duurstede in 1122 (Dekker, 1980). Deze ging naderhand een onderdeel vormen van een stelsel van rivierdijken die de noordelijke oever van de Lek tegen overstroming beveiligde. Behalve door aanleg van dammen, dijken en kaden probeerde men de broeken droog te krijgen en te houden door de aanleg van watergangen of weteringen. Dit zijn kanalen die overtollig water afvoerden naar punten waar de rivier, dankzij het natuurlijke verhang, lager lag dan de broeken die men wenste droog te leggen (figuur 3). Deze veeleisende technische maatregelen zorgden ervoor dat de broekontginningen een veel minder vrijblijvend of ongeorganiseerd karakter vertoonden dan de veenontginningen met een vrije opstrek. Succes van zo'n onderneming kan alleen worden gewaarborgd dankzij stringente maatregelen en leiding van bovenaf.

Bekijken we de broekontginningen op de topografische kaart dan zien we dat ze zich kenmerken door een grote regelmaat. De percelen zijn allemaal even lang. Ook uit schriftelijke bronnen blijkt dat men in principe is uitgegaan van het formeren van hoeven met een even groot oppervlak. De lengte vertoont kleine verschillen afhankelijk van de roedemaat die door de landmeter werd gehanteerd en bedraagt tussen 1250 en 1375 meter, terwijl het oppervlak varieert tussen 14 en 15 ha. De breedte van de

3. De venen langs de Langbroeker wetering en de positie van de dam bij Wijk bij Duurstede.

oorspronkelijke hoeven ligt dan tussen de 100 en 125 meter (Van der Linden, 1956).

Omstreeks 1100, toen er gaandeweg landsheerlijke staten ontstonden claimden de nieuwe landsheren, de graven in Holland en de bisschoppen van Utrecht, in plaats van de keizer de beschikkingmacht over de woeste gronden. Daartoe behoorden ook de broeklanden. Uiteraard hielden zij zich niet zelf bezig met de aanleg van kaden en weteringen en het uitmeten van de hoeven. Daartoe stelden zij zaakwaarnemers aan. Soms waren dat leenmannen die aanspeland aan de broeklanden goederen bezaten (Buitelaar, 1993), soms waren het kapitaalkrach-

tige lieden van elders. Deze zaakwaarnemers – tegenwoordig zouden we projectontwikkelaars zeggen – noemde men locatoren, letterlijk ‘aanbesteders’. Het waren deze locatoren die contracten afsloten met mensen die bereid waren het ontoegankelijke broek of het wilde veen in te trekken om het te ontginnen en er een landbouwkundige bestemming aan te geven.

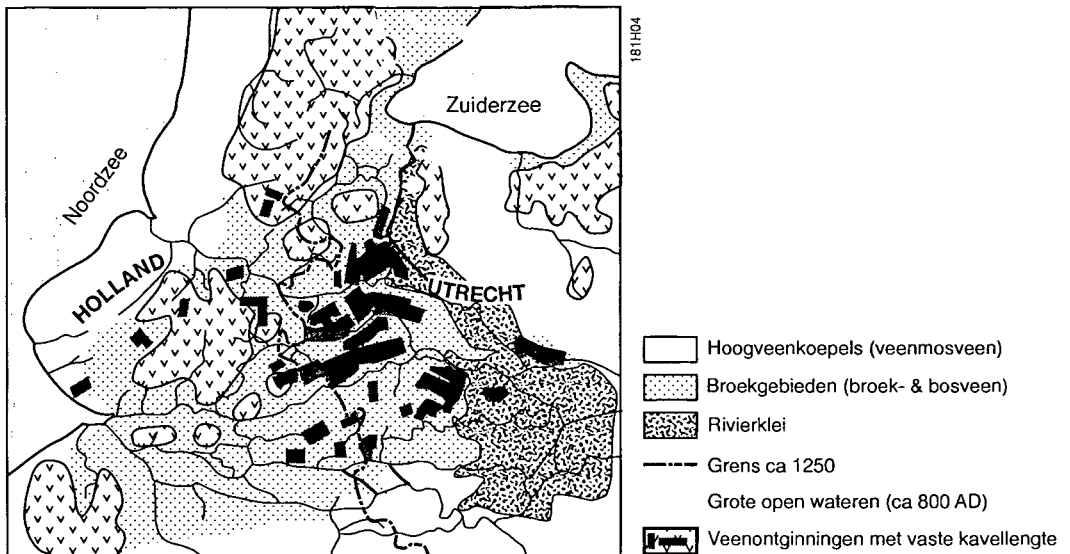
Deze contracten noemde men *copen* (Van der Linden, 1956). Dit woord mag niet worden uitgelegd als een simpele eigendomsoverdracht door middel van koop. Het betrof een overeenkomst met een wijdere strekking en een leenrechtelijke achtergrond. Het houdt onder meer in dat een locator na de totstandkoming van de nederzetting bijvoorbeeld een deel van de rechtspraak met de daaruit voortvloeiende boeten

erfelijk in bezit krijgt of het recht verwerft om een deel van de grondcijsen of tienden in zijn cope-ontginning te innen (Nitz en Riemer, 1987). We moeten dit zien als een vergoeding voor de gemaakte kosten zoals het betalen van arbeidskrachten bij het rooien van het broekbos, het bekostigen van het graven van weteringen en sloten, de voedselvoorziening van de kolonisten tot aan de eerste oogst, en misschien ook het beschikbaar stellen van werktuigen, zaigoed en bouwmetaal. De kolonisten die met een locator in zee gingen werden in het cope-contract gunstige voorwaarden voorgespiegeld. De jaarlijkse cijs die zij aan de landsheer moesten afdragen, door welke betaling ze hem als hun grondheer erkenden, was gewoonlijk zeer laag: één tot vier penningen per jaar per hoeve. Bovendien werd vastgesteld dat de nieuw ontgonnen gronden vrij verhandelbaar waren zonder dat daarvoor aan de grondheer toestemming moest worden gevraagd (Van der Linden,

4. *Veenontginningen met vaste kavellengte (cope-ontginningen) en hun positie ten opzichte van de Hollands-Utrechtse grens, circa 1250 AD (naar Henderikx 1989).*

1956). Dit duidt erop dat de ontginning van de broeken geen gemakkelijke aangelegenheid was. Veel kolonisten zullen zijn geplaagd door ziekten en voortijdig zijn overleden. Waarschijnlijk konden hun nazaten pas na jaren de vruchten van de ontginningsarbeid plukken. Bekijken we de cultuurtechnische kant van de cope-ontginningen in het broek, dan zien we dat weteringen een essentieel onderdeel vormen. Even belangrijk waren de kaden die de ontginningsblokken aan alle kanten omringden en de broekontginning moesten beveiligen tegen overstrooming door rivierwater. Dit maakte deze ontginningen van meet af tot kleine waterstaatkundige eenheden of poldertjes die door uitwateringsslusjes, vaak eenvoudige holle boomstammen met een klep, bij lage waterstanden op de rivieren konden afwateren (Van de Ven, 1993).

Gaan we na, waar in Nederland hoeven voorkomen met vaste kavellengten en zetten we de verspreiding daarvan op kaart, dan valt het op dat dit verschijnsel zich hoofdzakelijk voordoet in de genoemde broekgebieden. Bezien we de ligging van deze ontginningen ten opzichte van de staatkundige eenheden dan blijkt het ver-

schijnsel zich voor het merendeel voor te doen op Nederstichts grondgebied (figuur 4). De lijn op de kaart representeert de grens tussen Holland en het Nedersticht omstreeks 1250. We zien dat het overwicht van het Nedersticht niet alleen slaat op de aantallen broekontginningen met een vaste kavellengte maar ook op het oppervlak dat erdoor beslagen wordt. Dit behoeft niet te betekenen dat het idee van de cope ook een Stichtse uitvinding is geweest (Henderikx, 1989). Van der Linden heeft in zijn dissertatie over de cope gewezen op enkele dorpen binnen de Hollandse invloedssfeer, die zich kenmerkten door de bekende vaste kavelmaat en die reeds in 1063 zijn genoemd: Leimuïden en Rijnsaterwoude vlak ten oosten van de huidige Braassemmermeer (Van der Linden, 1956). Verrassenderwijs waren het géén broekontginningen maar lagen ze vermoedelijk op een veenmoskoepel die later voor turfwinning is afgegraven.

Beschouwen we de kaart nog wat nauwkeuriger dan blijken hoeven met vaste kavelmaten incidenteel ook elders op veenkoepels voor te komen; met name ten zuiden van de Oude Rijn. Eenzelfde beeld treedt op wanneer we de nederzettingen op kaart zetten waarvan de namen op *-koop* eindigen en die dus kennelijk op copeontginningen teruggaan. Deze uitgiften zijn echter lang niet zo oud als die van Rijnsaterwoude en omgeving, maar betreffen veelal restontginningen uit de 13^e en 14^e eeuw. Waarschijnlijk waren het onderdelen van veenmoskoepels die het moeilijkst in cultuur waren te brengen. Omdat het hier om reststukken ging kenmerkten deze copen zich lang niet allemaal door een vaste kavellengte maar wellicht wel door een vaste hoeveegrootte (Dirkx en Vervloet, 1992). Dit vraagstuk behoeft echter nog nader onderzoek.

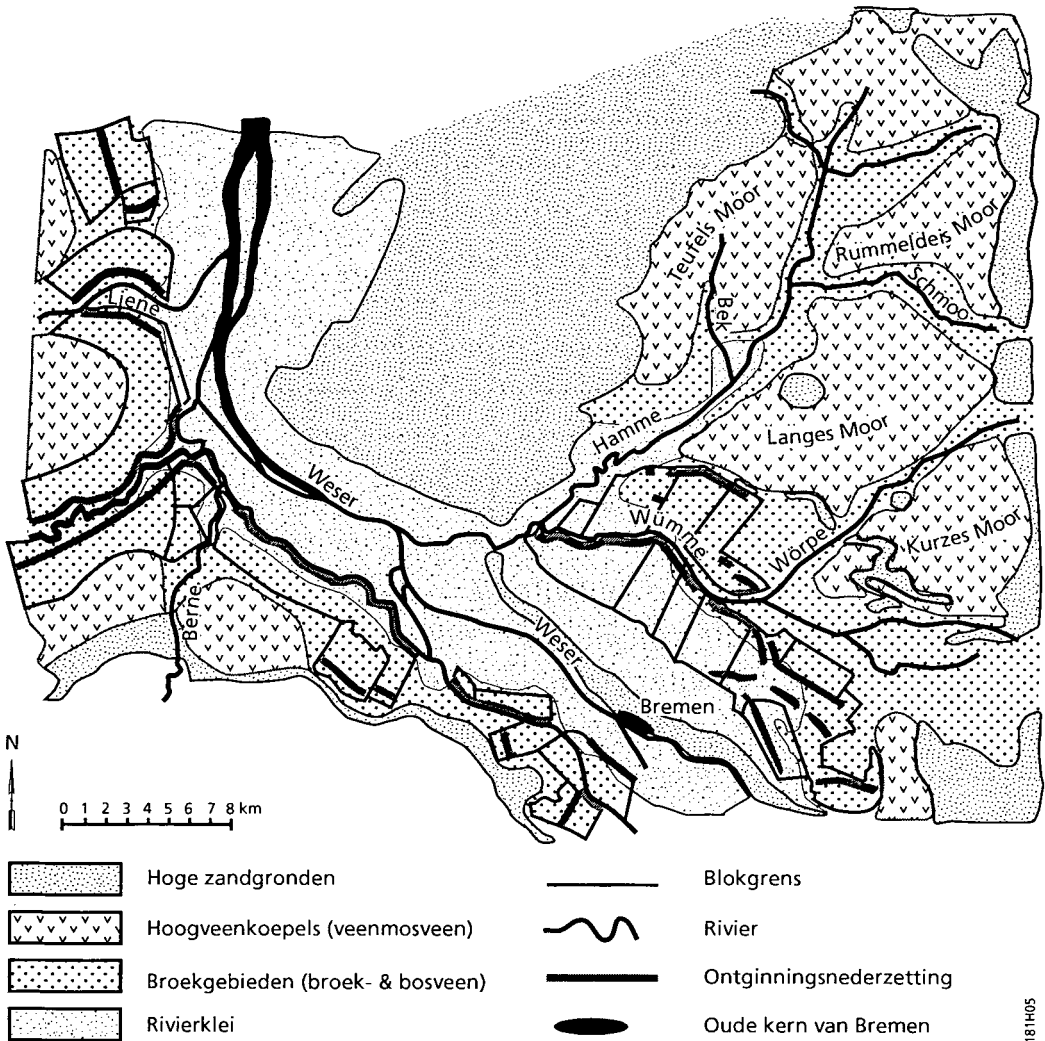
COPEN, EEN BIJZONDERE ONTGINNINGSCATEGORIE

Het cope-principe vond al vroeg weerklank buiten het huidige Nederlandse territorium, aan de benedenloop van de Weser, een gebied dat

landschappelijk een grote gelijkenis vertoonde met het Hollands-Utrechtse veengebied. De aartsbisschop van Bremen, die daar als landsheer fungeerde, was geïnteresseerd in het in cultuur brengen van de uitgestrekte broekgebieden bij zijn stad, die tussen rivierkleiafzettingen en hoogveenkoepels waren gesitueerd (figuur 5). Al in 1106 komt in dit gebied een cope-overeenkomst tot stand tussen deze aartsbisschop en enkele locatoren, afkomstig uit het gebied noordelijk van de Oude Rijn, en daarna volgen er nog vele. De resten van deze ontginningen laten zich nog in dit gebied herkennen (Nitz en Riemer, 1987; Fliedner, 1970; Stuik, 1981).

Niettemin beslaan de cope-ontginningen slechts een bescheiden areaal. In Europa vormen ze een zeldzaam fenomeen en in mondiaal verband mogen we spreken van een zeer zeldzaam verschijnsel. Veelal gelegen binnen een stedelijke invloedssfeer – de Nederlandse voorbeelden liggen vrijwel alle binnen de Randstad en de Duitse voorbeelden in de slagschaduw van Bremen – eisen stadsuitbreidingen, aanleg van infrastructuur en natuurontwikkeling in toenemende mate hun tol. Het aantal gave voorbeelden van dit curieuze ontginningstype neemt zienderogen af. De vrees is gerechtvaardigd dat het spoedig te laat zal zijn om copeontginningen in hun totaliteit en in hun landschappelijke samenhang in het veld te kunnen bestuderen. Niet alleen vanwege de wetenschappelijke implicaties maar ook tegen de achtergrond van de naam die Nederland in de wereld heeft op te houden met haar waterstaatstraditie, is dit onaanvaardbaar. Ontwatering, ontginning van moerassen en dijkenbouw behoren tot de culturele verworvenheden die de identiteit van Nederland in het buitenland bepalen. De copeontginningen vormen, zo niet het begin dan wel een zeer belangrijke episode in het opbouwen van die traditie. Kunnen we het ons veroorloven dit nationale erfgoed, uniek in de wereld, voor de zoveelste geestdodende nieuwbouwwijk of voor de zoveelste snelweg op te offeren? Of moeten we hier zonodig al weer zo'n saai stuk

181H05

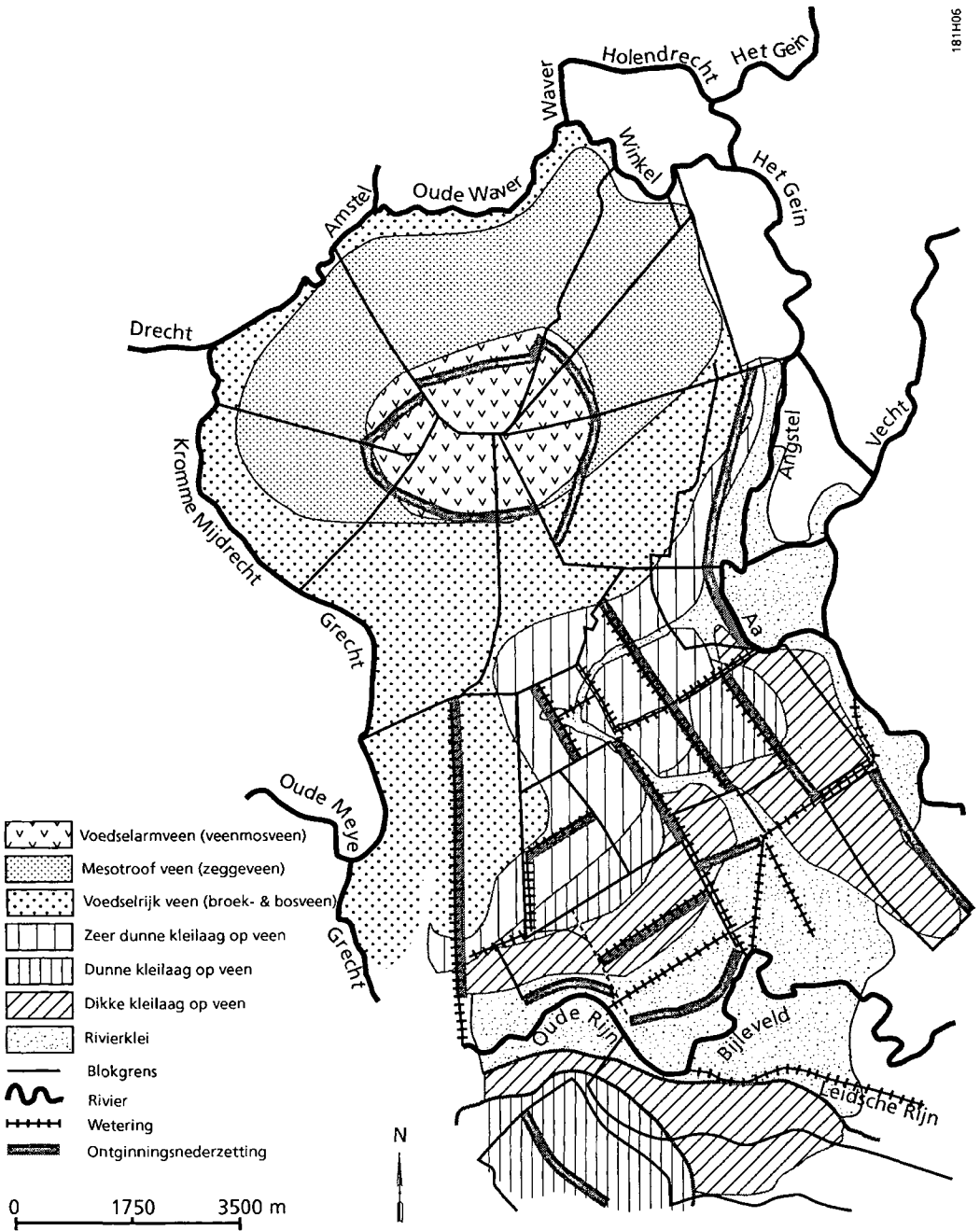
5. Veenontginningen met vaste kavellengte aan de benedenloop van de Weser (naar Nitz en Riemer 1987 en Fliedner 1970), in samenhang met de bodemgesteldheid.

nieuwe natuur aanleggen? Men mag het niet hopen. Daarom is het nodig tenminste één complex met karakteristieke broekontginningen voor het nageslacht te bewaren en hiervoor een plaats in te ruimen op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO.

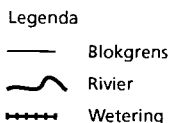
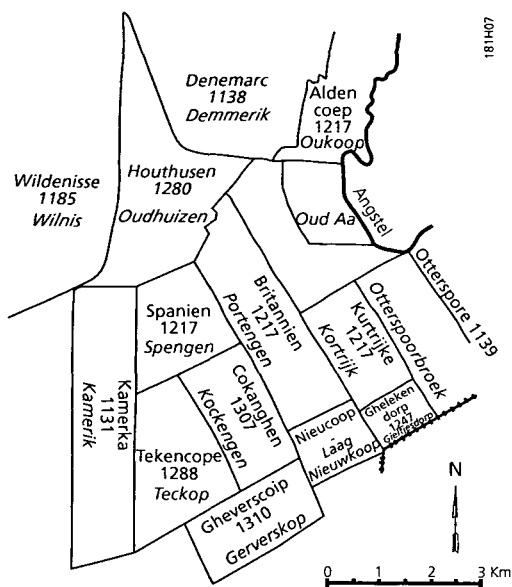
HET GEBIED TUSSEN KAMERIK EN KOCKENGEN

Zeer geschikt lijkt ons het gebied ingeklemd tussen de Vecht, de Oude Rijn en de Ronde Venen. Het was een gebied dat blijkens de bodemkaart in natuurlijke staat regelmatig door rivierwater werd overstromd. Op het kaartje zien we tegen een veenmoskoepel een door de rivieren afgezette laag klei uitwiggen die naar het noordwesten steeds dunner wordt (figuur

181H05

6. De bodemgesteldheid van het gebied tussen Kamerik en Kockengen. Daaronder zijn de contouren van de ontginningsblokken aangegeven en de plaats van de lintvormige ontginningsnederzettingen.

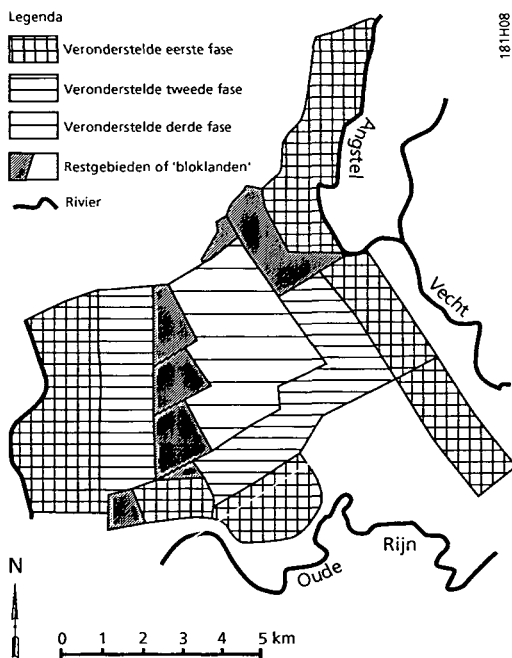
7. De namen van de ontginningsblokken in het gebied tussen Kamerik en Kockenghen met de data van hun eerste vermelding. In cursief de huidige schrijfwijze van de namen.

6). Juist daar waar klei aanwezig is hebben zich rond het eind van de 11^e eeuw onder leiding van locatoren kolonisten gevestigd. Hier ontstond een schoolvoorbeeld van een copenlandschap. In de namen van de nederzettingen herkennen we een enkele keer de locatoren die het risico aandurfd en in de onderneming hebben geïnvesteerd. Bij Teckop, oudste vorm *Tekencope* moet dat een zekere Teke of Taeke zijn geweest; Gerverskop, oudste vorm *Gheverscoip* moet betrekking hebben op een zekere Govert ofwel Godfried. Gieltjesdorp, oudtijds *Ghelekendorp* zal zijn naam wel te danken hebben aan een ondernemende Michael (Moerman, 1956; Van Berkel en Samplonius, 1989).

Een al even sterk beeld van systematiek geven

de vele plaatsnamen die verwijzen naar steden en landstreken die kennelijk bij de naamgevers tot de verbeelding spraken: Kortrijk of Courtrai (in West-Vlaanderen) en Kamerik of Cambrai (in het Franse departement Nord). Portengen is een verbastering van Bretagne, Spengen is naar Spanje genoemd en Kockenghen heet naar het Pays de Cogne anders gezegd: Luilekkerland (Rentenaar, 1984) (figuur 7). Mogelijk fungeerden deze namen als uithangbord om kolonisten te lokken. Voor wie zich bewust is van de beoerde omstandigheden die de ontginners er aantreffen krijgen deze namen een cynische bijklank: hoevelen zullen niet aan de moeraskoorts ten onder zijn gegaan bij het openleggen van dit Luilekkerland?

Uit de bronnen blijkt het moeilijk om na te gaan hoe de ontginning van het door ons voor-

8. Globale fasering van de verschillende ontginningsfasen in het gebied tussen Kamerik en Kockenghen.

gestelde gebied precies is verlopen. De jaartallen op het kaartje duiden op het moment dat de betrokken nederzettingen of ontginningsblokken voor het eerst vermeld zijn, niet op de stichtingsdata (Buitelaar, 1993). We gaan er vanuit dat de oudste copen nog direct op de veenstromen en rivieren konden afwateren. Tot deze categorie rekenen we Oukoop, Oud Aa, Otterspoorbroek en Maarssenbroek. Aan de Rijnzijde komen hiervoor Breudijk en Houtdijk in aanmerking. Kamerik Mijzijde zal hebben afgewaterd op de Grecht. Iets later zullen de ontginningen vlak daarachter ter hand zijn genomen: Kortrijk, Gieltjesdorp en Gerverskop, Oud Kamerik en Laag-Nieuwkoop. Als laatste werd de kern van het gebied ontsloten: Spengen, Portengen, Teckop en Kockengen (figuur 8).

Overigens is niet elk ontginningsblok even recht van karakter. Er laten zich enkele restgebieden herkennen die taps toelopen. Deze kunnen aanvankelijk een tijdje woest zijn blijven liggen en daarna alsnog ter hand zijn genomen. Ze zijn op het kaartje afzonderlijk weergegeven. Een absolute datering is hier niet aan te verbinden. We vinden deze stukjes 'blokland' ingeklemd tussen Portengen, Teckop en Spengen.

BELEIDSASPECTEN

Stel nu dat dit gebied, of een onderdeel daarvan inderdaad aangewezen gaat worden als één van de gebieden op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO. Wat moet er dan mee gebeuren? In eerste instantie niet zo veel. Zeer belangrijk is het handhaven van de huidige planologische bescherming. Ons copegebied vormt een onderdeel van het Groene Hart. Blijft het concept van het Groene Hart overeind dan krijgt stedelijke bebouwing niet veel kans. Maar een dergelijke passiviteit is op den duur waarschijnlijk niet genoeg. Stilstand betekent vrijwel altijd achteruitgang. We zullen wel degelijk maatregelen moeten treffen om een blijvende kwaliteit van het landschap te waarborgen. De waardevolle archeologische en bouwkundige objecten kunnen worden beschermd door de vigerende Mo-

numentenwet. Indien niet van nationaal belang, kunnen andere objecten op de gemeentelijke monumentenlijst worden geplaatst.

Verder is onze hoop gericht op verbetering van het wettelijke instrumentarium zodat ook de historische topografie: de wegen, de percelen, de kaden, de dijken en de weteringen daadwerkelijk beschermd kunnen worden. Reeds lang is er sprake van een voorgenomen wijziging van de Natuurbeschermingswet zodat de provincies in staat worden gesteld beschermde landschapsgezichten aan te wijzen. Het wordt tijd dat het er nu eindelijk van komt. Het door ons voorgestelde gebied zou door de provincie Utrecht kunnen worden aangewezen als beschermd landschapsgezicht!

Maar dit lijkt nog niet voldoende. Er moet ook geld komen voor onderhoud. Er moeten fondsen worden ingezet voor een versterking van de cultuurhistorische identiteit. Geld zou moeten worden vrijgemaakt om het cultuurtourisme te ontwikkelen. Door middel van bezoekerscentra zou de bezoekende toerist beter bekend moeten worden gemaakt met de bijzondere kenmerken van het landschap. We moeten bevorderen dat het cultuurtourisme in economische zin ten goede komt aan de plaatselijke bevolking. Bovendien zullen aan de boeren beheerssubsidies moeten worden betaald om het landschap in een goede staat te houden. Mogelijk kan hierbij een rol zijn weggelegd voor de Stichting Landschapsbeheer Nederland.

Voor het voeren van een adequaat beleid lijkt het ook zinvol in bestuurlijke zin verbeteringen door te voeren. Coördinatie tussen verschillende overheden is noodzakelijk. Tenslotte zullen de boeren in het gebied de kans moeten krijgen om hun bedrijf te continueren. Alleen dan zal sprake zijn van een levend landschap. Voorzover de achteruitgang van hun inkomens niet wordt gecompenseerd door beheersactiviteiten en revenuen verkregen uit cultuurtouristische activiteiten zullen er vormen van schadeloosstelling moeten worden uitgewerkt.

Treden er dan nog knelpunten op, dan zullen

gronden moeten worden aangekocht om agrarisch te worden beheerd. Wanneer de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij vele tientallen miljoenen gulden over heeft voor het realiseren van een Ecologische Hoofdstructuur dan moet hij voor het landschapsbehoud in samenwerking met de provinciale overheden óók een fonds in het leven kunnen roepen voor het creëren en duurzaam onderhouden van culturele topstukken. Tot deze laatste categorie behoort zeker het cope-ontginningsgebied Kamerik-Kockengen.

Sovereign bogs: the landscape of the 'cope'-reclamations

The reclamation of the mires and bogs of the western and northern parts of the Netherlands, between approx. 950 and 1300 AD, is one of the most important events of the history of our country. The vast network of dikes, ditches and watercourses, needed to make the swampy soil habitable, can be regarded as a coherent immense monument of our ancestors, comparable to the most monumental buildings of the world. At the end of the early mediaeval period the first courageous farmers tried to invade the boggy environment, digging systematically parallel ditches into the mires by which the peat domes were drained. By gradual extension elongated parcels of several kilometres in length were created.

Later on also the lower lying bogs, temporarily flooded by the rivers, were invaded by man. These 'cope'-reclamations could not be drained without special financial, juridical and technical measures. Watercourses and dikes had to be constructed supervised by contractors of the sovereign rulers of the region. The length of the parcels of these reclamations was limited to approx. 1250 meters. Also the width of the parcels was standardised to 100-125 meters.

Very soon the technique of cope-reclamation is exported to the lower Weser territory (since 1106 AD) in Germany. Nevertheless the total area of this kind of reclamation is very limited. Especially this very rare type of reclamation is severely

threatened by urbanisation, road construction and nature development projects. Perhaps it is possible to preserve at least a part of this exceptional landscape type somewhere in a region between the villages of Kamerik and Kockengen, exactly in the heart of the expanding 'Randstad', the major urban agglomeration of the Netherlands.

LITERATUUR

- AMERIJKX, J. EN F. MOORMANN (1956). Daringdelven in de polders. In: Biekorf; Westvlaams Archief voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore 57, nr 8.
- BERKEL, G. VAN EN K. SAMPLONIUS (1989). Het plaatsnamenboek; de herkomst en betekenis van Nederlandse plaatsnamen. Unieboek, Houten.
- BLOK, D.P. (1959). De vestigingsgeschiedenis van Holland en Utrecht in het licht van de plaatsnamen. In: Bijdragen en mededelingen der Naamkunde-Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 17, pp. 13-34.
- BOER, D.E.H. DE (1978). Graaf en grafiek; sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen c.1345 en c.1415. New Rhine Publishers, Leiden.
- BUITELAAR, A.L.P. (1993). De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek. Middeleeuwse studies en bronnen 37. Verloren, Hilversum.
- DEKKER, C. (1980). De dam bij Wijk. In: *Scrinium et Scriptura*. Erven B. van der Kamp, Groningen, pp. 249-266.
- DIRKX, G.H.P. EN J.A.J. VERVLOET (1992). Landschap en bewoning van oostelijk Delfland in de Middeleeuwen. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 10, pp. 43-61.
- FLIEDNER, D. (1970). Die Kulturlandschaft der Hamme-Wümme-Niederung; Gestalt und Entwicklung des Siedlungsraumes nördlich von Bremen. *Göttinger Geographische Abhandlungen* 80. Golze, Göttingen.
- GRIEDE, J.W. (1978). Het ontstaan van Frieslands Noordhoek; een fysisch-geografisch onderzoek naar de holocene ontwikkeling van een zeekleigebied. Rodopi, Amsterdam.

- HENDERIKX, P.A. (1987). De Beneden-delta van Rijn en Maas; landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot circa 1000. *Hollandse Studiën* 19. Verloren, Hilversum.
- HENDERIKX, P.A. (1989). Die mittelalterliche Kultivierung der Moore im Rhein-Maas-Delta (10.-13. Jahrhundert). In: *Siedlungsforschung; Archäologie-Geschichte-Geographie* 7, pp. 67–87.
- LIGTENDAG, W.A. (1995). De wolden en het water; de landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle Middeleeuwen tot circa 1870. *Regio- en landschapsstudies* 2. Stichting Historisch Onderzoek en Beleid/REGIO-Project, Groningen.
- LINDEN, H. VAN DER (1956). De cope; bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. *Van Gorcum*, Assen.
- LINDEN, H. VAN DER (1982). History of the reclamation of the western fenlands and of the organization to keep them drained. In: H. DE BAKKER EN M.W. VAN DER BERG (ED.). *Proceedings of the symposium on peat lands below sea level*. ILRI-publication 30. International Institute for land Reclamation and Improvement ILRI, Wageningen, pp. 42–73.
- MARSCHALLECK, K.H. (1973). Die Salzgewinnung an der Friesischen Nordseeküste. In: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 10. Lax, Hildesheim, pp. 127–150.
- MOERMAN, H.J. (1956). Nederlandse plaatsnamen; een overzicht. *Nomina Geographica Flandrica*, Studiën VII. Standaard, Brussel.
- NITZ, H.J. EN P. RIEMER (1987). Die hochmittelalterliche Hufenkolonisation in den Bruchgebieten Oberstedingens (Wesermarsch). In: *Oldenburger Jahrbuch* 87, pp. 1–34.
- PONS, L.J. (1992). Holocene peat formation in the lower parts of the Netherlands. In: J.T.A. VERHOEVEN (ED.). *Fens and bogs in the Netherlands: vegetation, history, nutrient dynamics and conservation*. Kluwer, Dordrecht/Boston/London, pp. 7–79.
- RENTENAAR, R. (1984). Vernoemingsnamen; een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de nederlandse toponymie. *Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut* 5. Amsterdam.
- STUIK, H. (1981). *Wege ins Moor; Wanderungen in und um Worpswede*. Worpsweder Verlag, Worpswede.
- TEBRAKE, W.H. (1985). *Medieval frontier; culture and ecology in Rijnland*. Texas A&M University Press, College Station Texas.
- VEN, G.P. VAN DE (1993). *Leefbaar laagland; geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Matrijs, Utrecht.
- VERVLOET, J.A.J. (1972). De exploitatie vóór de bedijkingen. In: *Steenbergen in de Middeleeuwen*. Gemeentebestuur van Steenbergen, Steenbergen, pp. 105–172.
- WASSERMANN, E. (1985). *Aufstrecksiedlungen in Ostfriesland; ein Beitrag zur Erforschung der mittelalterlichen Moorkolonisation*. Göttinger Geographische Abhandlungen 80. Golze, Göttingen.